

IX-XV. YÜZYIL ARASINDA MÂVERÂUNNEHİR'DE YETİŞEN BAZI ARAP DİLİ ALİMLERİ

Dr. Ferhat YILMAZ*

Mâverâunnehir kelimesi, "*Nehrin arkası*" manasına gelen Arapça kökenli birleşik bir kelimedir. Yâkût el-Hamevî gibi bazı biyografi âlimlerine göre bu kelime ile kastedilen, Ceyhûn nehrinin arka yakasında kalan geniş bir bölgedir¹. Farsça'da bu kelime "*Par-Derya*", İngilizce'de "*Transoxania*" şeklinde kullanılmıştır. Henüz Türkçe karşılığı mevcut değildir².

Bu bölgede Buhâra, Semerkand, Suğd (Soğd), Şâş (Taşkent) ve Uşrûsene gibi şehirler bulunmaktadır.

Burası, Türklerin çok eskiden beri anayurt edindikleri ve stratejik önemi olan bir bölgedir. Müslümanlar burayı fethettikten sonra, Mâverâunnehir ismini vermişlerdir.

Mâverâunnehir bölgesi İslam tarihinde de çok önemli bir yer tutmuştur. Çünkü bu bölgeden, ilme ve İslam dünyasına yazdıkları eserlerle hizmet etmiş, çok değerli alimler yetişmiştir. Mesela; kıymetli hadis alimi el-Buhârî, filozof ve mantıkçı İbn

---

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı.

¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1986, V, 45-47.

² Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan*, İstanbul, 1991, I, 200.

Sînâ Buhâra'da yetişmişlerdir. Bilindiği gibi bu alimlerin eserleri günümüzde de değerini korumaktadır.

Mâverâunnehir hakkında verdiğimiz bu kısa bilgiden sonra, bölgede yetişmiş ve Arap dili ile ilgili eserler vermiş veya bu alanla ilgilenmiş alimleri tanıtacağız. Araştırmalarda, sözü edilen yüzyıllarda çok önemli ilim merkezlerinden olan Buhara, Semerkand ve Nesef şehirlerinin yetiştirdiği ünlü alimler hakkında kaynaklarda derli toplu bilgi olmadığını gördük. Bu yüzden muhtelif kaynaklar arasında kalmış olan bu bilgileri bir araya getirerek, konuyla ilgili ileride yapılacak çalışmalara kaynaklık edeceğini düşündük. Bunun için de biz, bölgede 863-1495 yılları arasında yetişmiş Arap Dili sahasında eseri olanlarla beraber kaynaklarda kendilerinin dilci veya edip olduğunu tespit ettiğimiz kişilere makalemizde yer vereceğiz. Ancak öncelikle Buhara, Semerkand ve Nesefle ilgili kısa bilgiler verip daha sonra ise bu yerlerde yetişmiş alimleri kronolojik sırayla tanıtacağız.

BUHÂRÂ

Kaynaklarda, Buhara'nın o devirde, Mâverâunnehir'in en büyük ve en güzel şehirlerinden biri olduğu belirtilmektedir. Bu şehir büyük ve meşhur bir yerleşim yeri olmasının yanında, aynı zamanda ilim ve ticaret merkeziydi. Dönemi için kalabalık bir nüfusu barındırması ve ilimde, sanatta ün yapmış insanların yaşadığı bir şehir olması, Buhara'nın tarihte seçkin bir yer kazanmasını sağlamıştır.

Kaynaklardaki ifadelerle göre Buhâra, eskiden *Bûmickéş* adıyla anılırdı. Binaları, ahşap ve ağ şeklinde yapılmış tahta yapıları. Bu yapıların etrafında saraylar, bahçeler ve birbirine değişik yollarla bağlı köyler vardı. O kadar güzel ve o kadar şahane binalar yapılmıştı ki, cadde ve sokaklarda ne bir çukura ne de bir harabe yapıya rastlayabilirdiniz. Ne Horasân ne de Mâverâunnehir'in diğer şehirlerinde Buhâra'daki kadar yoğun iskan yoktu. Bütün bunlardan dolayı şehir, gerek alimler için gerekse toplumun seçkin kültürlü tabakası için vazgeçilmez bir yerdi.

Şehrin her biri bir mahalleye açılan yedi kapısı vardır. Her kapı bir mahalleye açılıyordu. Bunlardan ikisi, Benî Sa'd ve Benî Esed kapılarıdır. Bu adlardan anlaşıldığına göre, bu iki kabilenin buralarda iskan edilmiş Arap kabileleri olabileceği

muhtemeldir. *Kuteybe b. Müslim*, Buhâra'yı fethettikten sonra Arapları buraya yerleştirmiş ve bu Müslüman Araplar vasıtasıyla oradaki halk İslam'ı öğrenmiştir³. Dolayısıyla Buhâra'da sarayın yanı sıra geniş ve güzel yapılmış mescidler, çok miktarda büyük zâviyeler ve inzivâ yerleri de vardı. Talebeler, birbiriyle irtibat halinde olan bu mescidlere gidip, orada ilim tahsil ettikleri gibi, zâviyelere de zâhid ve âbid kişiler gidip, ibadet ediyorlardı⁴.

Böylelikle Buhâra, bu devirde İslam kalelerinden birisi durumuna gelmişti. Müslüman Asya'nın hemen hemen yarıya yakınının başkentiydi. Sâmanoğulları bu şehri başkent yaptıktan sonra, cömertlikleriyle, yüce ahlaklarıyla, adaletleriyle, kahramanlıklarıyla, dinin emirlerine sıkı sıkıya bağlılıklarıyla, âlimleri yüceltmeleriyle ve onlara saygı göstermeleri ve ilmi teşvik etmeleriyle tanınmışlardır. Burada pek çok medrese kurulmuş ve bu örnek medreseler, Asya'daki diğer İslam başkentlerinde de benzerlerinin yapılmasına öncülük etmiştir. Sâmâniler, ilme ve fenne önem verdikleri gibi ziraâta da büyük bir önem vermişlerdir. Bu sebeple bentler yapmışlar ve tarım alanlarının sulanması için kanallar tanzim etmişlerdir. Şehri, pamuk ve ipek üretim merkezi yapmak için atölyeler açmışlar, tezgahlar kurmuşlardır. Bu şekilde Buhâra, ziraat ve endüstri merkezi de olmuştur.

Daha sonra Cengiz Han ve çocuklarının zulmüne uğrayan Buhâra, yapılan bu tahribata boyun eğmiş, fakat bu zulüm fazla sürmemiştir. Çünkü Cengiz'in torunları İslamiyet'i seçmekte gecikmemişler ve dinin en büyük savunucuları olmuşlardır. Aynı zamanda İslam'ın yayılması için büyük gayret göstermişlerdir. Bunlar İslam'a en son giren kişiler olmalarına rağmen, Buhâra'da hadis çalışmalarının *'Alauddîn Tarmâşîrîn el-Moğolî* zamanında yayıldığını görmekteyiz. Her ne kadar Cengiz Han tahribatta bulunmuşsa da, torunları şeyhlerin emirlerine ve eleştirilerine itaat etmişler ve İslam'a yaptıkları bu hareketlerinden pişmanlık duyup,

³ el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, nşr. Salahuddin el-Müncid, Kahire, 1957, III, 517, 529; en-Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târihu Buhâra*, çev. Dr. Abdulmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî, 3. Basım, Dâru'l-Maarif, Kahire, tsz., s. 21, 69-72.

⁴ Buhâra'da ilk mescid Kuteybe tarafından yaptırılmıştı. Bu mescid, 94/713 yılında kale içinde inşa ettirilmiş *el-Mescidu'l-Câmi'*dir. Bkz. en-Narşahî, *Târihu Buhâra*, s. 74-77.

topluca herkesin huzurunda günahlarına tövbe etmişlerdir. Günden güne parlak bir mevkie ulaşan Buhâra, o zamanlarda ticaret ve ilim merkezi olarak şahane ipekleriyle meşhur bir yerd.

IV/X-IX/XV. ASIRLARDA YAŞAMIŞ BUHÂRALI ARAP DİLİ ÂLİMLERİ

(300-900/912-1495 Tarihleri Arası)

1- *Seleme b. en-Necm b. Muhammed b. 'Abdirrahmân el-Buhârî*, (Ölm. 303/915): Edîp ve nahivci. Selmeveyh veya Selmûyeh diye lakaplanmıştır⁵. Kaynaklarda eserlerine ve hakkında fazla bilgiye rastlanılmamıştır.

2- *Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Nasr el-Ceyhânî*, (Ölm. 330/942): Edîp, kâtip ve coğrafya âlimi. Eserleri ve hayatı hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece Sâ mânî Hükümdarı Nasr b. Ahmed'in veziri olduğundan dolayı bölgeye gelip giden kişilerden o yerler hakkında bilgi toplamış ve meşhur eseri *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i yazmıştır. Sâ mânîler devrinde vezirlik yapan ve Ceyhânî nisbesini taşıyan üç ayrı kişinin bulunması ve kaynaklardaki bilgilerin yetersizliği *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i hangisinin yazdığı konusunda şüphe uyandırmaktadır. Bu eseri bazıları bizzat Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî'nin yazdığını, bazıları ise Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed ile oğlu Ebû 'Alî Muhammed b. Muhammed ve torunu Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muhammed'in birlikte yazdığını zikrediyorlar. Fakat bu bilgiler kesinlik arz etmemektedir.

Eserleri:

- 1- *Kitâbu'r-Resâ'il*.
- 2- *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*.
- 3- *Âyîn Makâlât*.

⁵ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, 1964, I, 596.

4- Kitâbu'l-'Uhûd li'l-'Hulefâ' ve'l-Umerâ'.

5- Ziyâdât 'alâ Kitâbi'l-'Âyîn fi'l-'Makâlât ⁶.

3- *Ebû Muhammed 'Abdussamed b. Muhammed b. Hayyûne el-Buhârî*, (Ölm. 359/970): Edîp, hâfız ve nahivci. Devrinin ileri gelen alimlerinden sayılmaktadır. Pek çok yer gezmiştir. Bunlardan bir kısmı Merv, Nişâbur, Bağdat, Irak, Şam ve Mısır'dır. Bundan dolayı kendisine *Seyyâh* da denmiştir. Bu seyahatlerinde pek çok hadis de toplamıştır. Daha sonra Bağdat'a dönmüş ve bu hadisleri orada bulunan kişilere söylemiştir. Şeyh Ebû Ahmed et-Teymî 'yi metheden bir kasidesi vardır. Güzel nazımının olduğu yolunda rivayetler bulunmaktadır. Ramazan ayında Buhârâ'da vefat etmiştir⁷. Kaynaklarda eserlerine rastlanılmamıştır.

4- *Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Nasr el-Ceyhânî*, (Ölm. 367/978): Edîp. Horasân'da er-Râdî Ebu'l-Kâsım Nûh b. Mansûr'un veziri idi. Ölüncüye kadar bu görevini sürdürmüştür.

Eserleri:

1- el-'Uhûd ve'l-'Hulefâ' ve'l-Umerâ'.

2- el-Mesâlik ve'l-Memâlik.

3- Kitâbu Resâ'il.

4- Kitâbu'z-Ziyâdât fi Kitâbi'n-Nâşi' mine'l-'Makâlât⁸.

5- *Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yûsuf b. İsmâ'il b. Şâh*, (313-376/925-986): *Edîp, fakîh, mutasavvif ve şâir*. Buhâralı olarak sayılmakla beraber, aslen Hârizmlidir. Fakat Buhâralı âlimler arasında zikredilmiştir.

⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, Beyrut, 1936-1938, XVII, 156; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Wiesbaden, 1974 vd., II, 80; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-'Ârifîn*, nşr. Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, 1951, II, 36; Kehhâle, Ömer Rıdâ, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Beyrut, 1957, IX, 25; Kurtuluş, Rıza "el-Ceyhânî" TDVİA, VII, 467.

⁷ İbnu'l-Kıftî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf, *İnbâhu'r-Ruvât*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, 1950-55, II, 177; es-Suyutî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 97.

⁸ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. Fluegel, Beyrut, 1978, I, 138; Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 202; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IV, 190-192; Kâtip Çelebî, nşr. Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, 1943, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1664; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, II, 165.

İbn Mâkûlâ, Onun şiir divanını gördüğünü ve pek çoğunun öğrencisi İbn Sînâ'nın elyazısıyla yazıldığını söylemektedir. ez-Zehebî ise, O'nun önde gelen zâhid imamlardan biri olup pek çok güzel ve hoş tasnifleri, nâzım ve nesirinin olduğundan ve meşhur bir divanının varlığından bahsetmektedir. Fıkıh ilmini babasından, hadis ilmini ise el-Halîl b. Ahmed el-Kâdî es-Siczî el-Hanefî 'den okumuştur. Oğlu Muhammed b. Ahmed ve Vâsıl b. Hamza da bu ilmi kendisinden tahsil etmişlerdir.

Temel eseri *Dîvânu Şi'r*⁹ dir.

6- *Ebû 'Abdillâh el-Hüseyn b. el-Hasan b. Muhammed b. Halîm el-Buhârî*, (338-403/949-1012): *Edîp, fakîh, muhaddis ve kelamcı*. Meşhur bir âlim, kendi zamanının en zeki kişilerinden ve işâbetli görüşleri olan şahıslardan biridir. Pratik zekalı, edebiyat ve beyân ilminde güçlü biriydi. Buhâra'da doğmuş ve orada yetişmiştir. Kadı'lık görevinde de bulunmuştur. İlmîni Ebû Bekr el-Kaffâl ve Ebû Bekr el-Erdenî 'den almıştır

Eserleri:

- 1- *Minhâcu'd-Dîn fî Şa'bi'l-Îmân*: 3 cilttir.
- 2- *Âyâtü's-Sa'a ve Ahvâlu'l-Kiyâme*¹⁰.

7- *Ebu'l-Ezher el-Buhârî*, *Arap dili âlimi*. Hicri dördüncü yüzyıl âlimlerinden olup el-Ezherî'nin çağdaşlarındandır. el-Buşfî 'nin et-Tekmile'sine aldığı şeyleri kendisi de eserine almıştır. Bundan dolayı kitabına da el-Hasâ'il adını vermiştir. Bu kitabında el-Halîl'in kendi kitabına almadığı şeyleri almıştır. Fakat el-Ezherî bu kitaptan alıntılar yapmamıştır. İbnu'l-Kıffî ise, kitabın birinci cildini gördüğünü ve

⁹ el-Kuraşî, Muhyiddin Ebu Muhammed Abdulkadir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, nşr. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Riyad, 1993, I, 257-258; Bağdatlı İsmail Paşa, *İdâhu'l-Meknûn*, nşr. Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul, 1947, I, 485; Hayruddin ez-Zirikî, *el-A'lâm*, Beyrut, 1969, I, 202.

¹⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, Beyrut, tsz., I, 382; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaut, Beyrut, 1984, XVII, 231-234; ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Haydarabad (Lübnan), 1955-58, III, 1030; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XI, 65; el-Esnevî, *Tabakâtu'l-Esnevî*, nşr. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut, 1987, I, 194; Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1047, 1871; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, Beyrut, 1988, III, 167-168; Brockelmann, *GAL*, Leiden, 1937-42, I, 197; Brockelmann, *Suppl.* Leiden, 1943-49, I, 349; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IV, 3.

el-Halîl'in kendi kitabına almadığı, özellikle Harfu'l-'Ayn'da gözünden kaçmış olan şeyleri Ebu'l-Ezher'in el-Hasâ'il'e aldığını ve bu kitabın güzel bir kitap olduğunu zikrediyor. *Kitâbu'l-Hasâ'il*¹¹ isimli bir eseri vardır.

8- *Ebû Nasr İshâk b. Ahmed b. Şîs*¹² b. *Nasr b. Şîs b. el-Hakem es-Saffâr el-Buhârî*, (Ölm. 405/1014): Edîp, Arap dili âlimi, fakîh ve şâir. Arap dilini ve onun inceliklerini bilme konusunda zamanın en iyileri arasında sayılmaktadır. Buhâra'ya bir saat mesafede olan ve zamanının bilim merkezi sayılan bir ilim evi olduğundan bahsedilmiştir. Daha sonra Bağdat'a gelmiş ve orada fıkıh tahsil etmiştir. Dille ilgili pek çok eser yazmış ve bunlar sayesinde ilmî şöhreti yayılmıştır. Şiirleri meşhur olmamakla beraber, kaynaklarda şiirlerinin de olduğundan bahsedilmiştir. Taif'te ölmüş ve kabri de oradadır. Çocukları da kendisi gibi ilim ehli olarak yetişmiştir. Etrafında pek çok kişi toplanmış ve ondan istifade etmişlerdir.

Eserleri:

1-Kitâbu'l-Medhal ilâ Sibeveyh: Sibeveyh'in kitabının mebniyyât bölümünü içine almış olup, 500 varaktan oluşan değerli bir eserdir

2-Kitâbu'l-Medhali's-Sağîr.

3-er-Reddu 'alâ Hamza fi Hudûşit-Tashîf¹³.

9- *Ebû 'Abdillâh Tâhir b. Muhammed b. Nasr el-Haddâdî el-Mervezî el-Buhârî*, (Ölm. 405/1015): Edîp. Kaynaklarda hayatı hakkında bilgiye rastlanılmamıştır. Sadece eseriyle ilgili bilgi vardır. Edebiyatla ilgili '*Uyûnu'l-Mecâlis ve Surûru'd-Dâris*¹⁴ adlı bir eser kaleme almıştır.

¹¹ İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, IV, 99; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, nşr. Abdusselam Harun, Mısır, 1964-67, I, 40, II, 22; Hüseyin en-Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, Mısır, 1968, I, 235; Sezgin, Fuat, *GAS*, Leiden, 1975 vd., VIII, 192.

¹² Bu isim, es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VIII, 401-402'de ŞÎT; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, II, 230'da ŞEBÎB olarak geçmektedir.

¹³ Yâkut, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, VI, 66-69; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VIII, 401-402; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 142; es-Suyutî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 438; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1428; el-Leknevî, *el-Fevâ'idu'l-Behiyye'*, nşr. Muhammed Bedruddin Ebu Fevâris, Beyrut, 1906, s. 14.

¹⁴ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 1187; Brockelmann, *GAL.*, *Suppl.*, I, 593.

10- Ebû 'Alî el-Hüseyn b. 'Abdillâh b. el-Hasan b. 'Alî b. Sînâ el-Belhî el-Buhârî, (370-428/980-1038): Filozof, tabîp, mantık, dil âlimi ve şâir. Aslen Belh'li olan İbn Sînâ, Buhâra'nın köylerinden *Harmîşen*'de doğmuştur. Belh'e nisbet edilmesi babasının Belh'li olmasından kaynaklanmaktadır. Buhâra'da yetişmiş ve öğrenimine burada başlamıştır. Daha sonra çeşitli ülkeleri gezmiş ve âlimlerle münazaralarda bulunmuştur. Şöhreti her tarafa yayılmış ve *eş-Şeyh er-Reîs* lakabını almıştır. Hemedân' da veziriken ölüm tehlikesi atlatmış, askerler evinin etrafını kuşatmış ve evini yağmalamışlardır. Bu esnada kendisi gizlenerek ölümden kurtulmuştur. Daha sonra İsfahân'a gitmiş ve pek çok kitap tasnif etmiştir. Ömrünün son günlerinde ise tekrar Hemedân'a dönmeye karar vermiş, giderken yolda hastalanmış ve Hemedân'da Ramazan ayında vefat etmiştir. Müslüman filozoflardan biri olan İbn Sînâ, felsefede her ne kadar Yunan Felsefesi'nden etkilenmişse de, esasen Farâbî'nin görüşlerinden daha çok istifade etmiştir. Çeşitli sahalarda kendisini yetiştirdiğinden dolayı zamanın ender şahsiyetlerinden sayılmıştır. Zekası ve ilmiyle de çok meşhur olmuştur. Bir kısmı uzun uzun konuları içine alan, bir kısmı ise risaleler halinde olan 100'e yakın tasnifleri vardır. Şahane felsefi şiirler nazmetmiştir. Edebiyatçıların büyüklerinden kabul edilinceye kadar uzun müddet dil tahsili almıştır. el-Kuraşî, İbn Mâkûlâ'nın, "el-İmam Ebû Bekr ez-Zâhid'den duyduğuma göre, İbn Sîna için pek çok kerametleri olan meşhur bir âlim" diyerek, şiir divanını gördüğünü ve bu divanın İbn Sînâ'nın kendi elyazısıyla olduğunu söylediğini naklediyor. Ayrıca kendisine ait 16 beyitten oluşan meşhur bir kasidesi olup, herkesin şerhetmek arzusunda olduğu bir kasidedir. İbn Sînâ çok yönlü bir kişi olduğundan daha sayfalarca sürececek bilgilerle anlatılamaz. Biz burada kısaca önemli noktalara değindik. Birçok sahada pek çok eserler vermiştir. Bunlardan en önemlileri şunlardır:

- 1- el-Kânûn fi't-Tıb : Avrupalıların kendi dillerine çevirip *Canonmedicina* dedikleri bu eser yüzyıllarca okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur.
- 2- Takâsîmu'l-Hikme.
- 3- Lîsânu'l-'Arab : Dille ilgili olan bu eser 10 ciltten müteşekkildir.

4- el-Mûcizu'l-Kebîr : Mantıkla ilgili bir eserdir.

5- Dîvânu Ş'ir : Muvaşşah vezninde olup, Dâru't-Tırâz diye adlandırılmıştır.

6- Kitâbu Kasîdeti'l-Müzdevce.

7- Kitâbu'l-Mulah : Nahivle ilgilidir.

8- Menâru'n-Nazar : Mantıkla ilgili olup, Kâsım b. Kutlubuğa'nın İthâfu'l-'Ahyâ' adıyla şerhettiği bir eserdir.

9- el-Kasîdetu'l-'Ayniyye : Kâmil bahrinden olan bu eser 30 beyitten oluşmaktadır. Nefs ve vücudun özellikleri ile ilgili hususlardan bahsetmektedir. Bu kasidenin ismine el-Kasîdetu't-Tayriyye de denmektedir. Bu kasideye, es-Seyyid 'Alî b. Muhammed el-İsmâ'îlî, er-Risâletu'l-Mufide fi İdâh Mağzi'l-Kasîde adı altında bir şerh yazmıştır.

10- Kitâbu's-Şu'arâ'.

11- Risâle fi'l-Hurûf : Çeşitli bölümlerden oluşan bu risâle, harf mahrecleri ve harflerin ses uyumlarından bahsetmektedir.

12- el-Medhal ilâ Smâ'ati'l-Mûsikâ .

13- ed-Durru'n-Nazîm fi Ahvâli'l-'Ulûm ve't-Ta'îlm¹⁵.

11- *Ebû Kâmil Ahmed b. Muhammed b. 'Alî b. Nusayr b. Ahmed b. el-Hüseyn el-Enberduvânî en-Nusayrî*, (Ölm. 449/1057). Nesep âlimi. Hanefî mezhebinin fakîhlerindedir. Fakat daha sonra Şâfi'î mezhebine geçmiştir. Pek çok hadis

¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, 1968, II, 157; ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c.XVII, s.531-536; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 63-64; Şihâbuddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 2. Basım, Beyrut, 1971, II, 291-294; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, Kahire, 1963, V, 25-26; İbn Kutlûbüğa, *Tâcu't-Terâcim*, Bağdat, 1962, s. 25-26; Katîp Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 463, 736, 766, 861, II, 1430, 1550; Şezerâtu'z-Zehb, Beyrut, 1988, III, 234-237; el-Hânsârî, *Ravdâtu'l-Cennât*, nşr. Esedullah İsmâiliyyân, Tahran, 1970, s. 243; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetu'l-'Ârifîn*, I, 308-309; *İdâhu'l-Meknûn*, II, 555; Brockelmann, *GAL.*, I, 452-458; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 261; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IV, 20; Kehhâle, Ömer Rîdâ, *Mustedreku'l-Müellifîn*, Beyrut, 1988, s. 211; Aga Bozork, *ez-Zerî'a*, Tahran, 1936-1978, XVII, 24-25, XVIII, 192, XIX, 32-33, 49; Daha geniş bilgi için bkz. Ülken, " *İbn Sînâ* " İA, V-2, 807-824.

dinlemiş ve bunlarla da iştiğal etmiştir. Bugün bilinen eseri ise el-Mudâhât ve'l-Mudâfât fi'l-Esmâ' ve'l-Ensâb'dır¹⁶.

12- *Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan el-Buhârî*, (Ölm. 483/1090). Nahivci ve fakîh. Maveraunnehir'in ileri gelen âlimlerindendir. Kadı Ebû Sâbit Muhammed b. Ahmed el-Buhârî 'nin kızkardeşinin oğludur. Buhâra'da 25 Cemaziyevvel 483/27 Temmuz 1090 tarihinde vefat etmiştir.

Eserleri:

1- Kitâbu'z-Zahîra.

2- el-Mebsût: 15 ciltten oluşmaktadır.

3- el-Îdâh.

4- Şerhu'l-Câmi'i'l-Kebîr li's-Şeybânî: Hanefî fikhı hakkındadır.

5- Şerhu Muhtasarı'l-Kudûrî: Hanefî fikhı hakkındadır¹⁷.

13- *Ebu'l-Hasan 'Alî b. Ahmed b. 'Alî b. 'Abdillâh b. Muhammed b. el-Hüseyin et-Taberî er-Rûyânî*, (Ölm. 483/1090). Şiir tenkitçisi. Buhâra'ya yerleşmiş ve orada ölmüştür. Aynı zamanda hâfız olan er-Rûyânî'nin, kaynaklarda çok sayıda tenkidinin olduğu bildirilmişse de ne hakkında bundan başka bir bilgiye ne de eserlerinin adlarına rastlanılmıştır¹⁸.

14- *Celâluddîn er-Riğzamûnî*¹⁹, (Ölm. 493/ 1100). Edîp. *İlmu's-Şurûr ve's-Sicillât*'la ilgili tasnifleri vardır²⁰. Hayatı hakkında fazla bilgiye rastlanılmamıştır.

¹⁶ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut, 1988, I, 213-214, 364; Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 258; İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, I, 86; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 295-296; Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1712; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, II, 136.

¹⁷ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 412; İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, I, 468; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 141; Kutlubuga, *Tâcu't-Terâcim*, s. 62; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, nşr. Kamil Kemal Bekri, Kahire, 1968, II, 276; Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 569, II, 1223, 1580; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, III, 367; el-Leknevî, *el-Fevâ'idu'l-Behiyye'*, s. 163-164; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IX, 253.

¹⁸ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, III, 368.

¹⁹ Riğzamûn, Buhâra'nın köylerindendir. Bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, II, 48.

15- *Ebu'l-Fadl Bekr b. Muhammed b. 'Alî el-Ensârî el-Buhârî ez-Zerencerî*²¹, (427-512/1036-1118). Fakîh, edîp ve nesep âlimi. Hanefî mezhebi hakkındaki görüşleri darb-ı mesel olarak gösterilmiştir. Nesep ve tarih konusunda geniş bilgiye sahiptir. Halkı O'nu Küçük Ebû Hanife olarak isimlendirmişlerdir. Fıkıh ilmini Şemsu'l-Eimme 'Abdulazîz el-Hulvânî 'den ve Ebû Sehl es-Serahsî 'den almıştır. Kaynaklarda sadece bir eserine rastlanılmıştır. Diğer eserleri ile ilgili bilgi yoktur. Buhâra'da doğmuş, Kelâbaz'da defnedilmiştir. 19 Şaban 512/5 Aralık 1118 'de vefat etmiştir. *Emâli'z-Zerencerî*²² isimli bir eseri vardır.

16-*Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Ahmed b. Huşnâm el-Huşnâmî el-Buhârî*, (Ölm. 522/1128). Edîp, fakîh, fâdil ve munâzır. Ebû Bekr Muhammed b. 'Alî b. Haydara el-Ca'ferî el-Buhârî 'den fıkıh dersi almış ve Ebû Hafs 'Omer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâ'îl en-Neseffî 'ye de fıkıh dersi vermiştir. Buhâra'da Zilkade/Ekim ayında vefat etmiştir²³. Kaynaklarda eserine rastlanılmamıştır.

17- *Ebu'n-Necîb Şihâbuddîn Emîru's-Şu'arâ' Am 'ak Buhârî*, (Ölm. 543/1149). Şâir. Karahanlılar devrinde yaşamış, İran asıllı biridir. Buhâra'da doğmuş ve doğduğu yerde çok iyi tahsil görmüştür. Özellikle felsefe, matematik, astronomi ve edebî ilimleri öğrenip şöhret kazandıktan sonra Semerkand'a gitmiş, burada Hızırhan'ın sarayına intisap ederek büyük itibar görmüş ve *Emîru's-Şu'arâ'* ünvanını almıştır. Sultan Alparslan'ı metheden kasidesi vardır. Bu kasideden dolayı Sultan'ın iltifatına mazhar olmuştur. Ölüm yeri belli değildir.

²⁰ Karara bağlanıp verilen hükümlerin kaydı ile ilgili veya zaman zaman fikhî zaman zaman edebiyatla ilgili bir konuyu içine almaktadır. Bu edebiyatla ilgili konular, metne söz güzelliği kazandırmayla ilgilidir. Bkz. Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1046; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, III, 153.

²¹ Zerencerâ, Buhâra'nın köylerindedir. Bkz. Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 138.

²² es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 148; Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 138; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 465-467; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, II, 58-59; Tagriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, V, 216-217; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 164; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, IV, 31; el-Leknevî, *el-Fevâ'idu'l-Behiyye*, s. 56; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, III, 74.

²³ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 373; İbnu'l-Esrîr, *el-Lubâb*, I, 447; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 665-666.

7000 beyit olduğu tahmin edilen Am'ak'ın divanından az sayıda kaside günümüze ulaşabilmiştir. Bazı şiir mecmualarında kendisine birkaç rubai de atfedilmiştir. Edebî sanatlardan özellikle teşbihle ilgili beyitleri şâhit beyit olarak kullanılmıştır²⁴.

18- *Ebû 'Alî el-Hasan b. 'Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ahmed el-Kattân el-Mervezî el-Buhârî*, (465-548/1073-1153). Arap dili, edebiyat, nesep ve tıp âlimi. Aslen Buhâralı'dır. Doğum ve ölüm yeri Merv'dir. Her alanda kıymetli eserler vermiş değerli bir âlimdir. Eserleri Merv halkı arasında da şöhret bulmuştur. İlk önce fıkıh ve hadisle meşgul olmuş, daha sonra tıp, astronomi ve Arap diliyle ilgilenmiştir. Oğuzlar Merv'i istila ettiklerinde orada yaşayanları yakalamışlar ve eziyet etmişlerdir. Bunların arasında bulunan el-Kattân, istilacılara küfretmiş ve bunun neticesinde ağzına toprak doldurulup, öldürülmüştür. Recep 548/Eylül 1153 tarihinde vefat etmiştir.

Eserleri:

1-ed-Dûhâ: Neseple ilgili bir eserdir.

2-Resâ'il: Tıpla ilgili bir eserdir.

3-el-Fevâ'id.

4-el-'Arûd.

5-Nesebu Ebî Tâlib.

6-Keyhâni Seyâhat: Farsça yazılmış bir eserdir²⁵.

19- *Ruknu'l-İslâm Medîdu'd-Dîn Muhammed b. Ebî Bekr el-Kummî el-Cûgî el-Buhârî*, (491-573/1098-1188). Şâir, edîp, mutasavvîf ve fakîh. İmamzâde diye meşhurdur. Buhâra'nın müftülüğünü de yapmış olan Muhammed b. Ebî Bekr, dili çok fasîh, konuşması çok düzgün ve hattı çok güzel biriydi. Semerkandî nisbesiyle de anılmıştır. İlmîni Muhammed b. 'Abdillâh es-Surhakefî ve Burhânû'l-İslâm ez-

²⁴ Yazıcı, "İbn Sînâ", *TDVİA*, II, 555.

²⁵ es-Suyutî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 513; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 219; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, III, 260.

Zernûcî 'den almıştır. Fıkıh ve edebiyat meselelerini içine alan bir kitabı olduğu yolunda rivayetler vardır. Aslen Şarğ köyünden olan Muhammed b. Ebî Bekr, güzel huylu, hayır sahibi ve dindar biridir.

Eserleri:

1-Şir'atu'l-İslâm: Çok nefis bir kitap olduğu yolunda rivayetler vardır. Ayrıca el-Kuraşî'nin el-Ensâb'tan naklen çok faydalı bir kitap olduğu şeklinde ifadesi vardır.

2-'Ukûdu'l-'Akâ'id fî Funûni'l-Fevâ'id: Mısır'da Cevâhir adıyla bir nüshası mevcuttur. 60 Bölümden oluşan bu manzum eserle ilgili pek çok şerhler yazılmıştır²⁶.

20-Burhânuddîn ez-Zernûcî²⁷, (Ölm. 593/1196)²⁸. Eğitimci ve edebiyatçı. el-Fergânî'nin öğrencilerindendir. Karahanlılar devrinde yaşadığı söylenen alimin ilk defa Hanefî mezhebine göre didaktiğin (öğretim metotlarının) konularını ortaya koyup incelemiş ve bu suretle İslam eğitim tarihinde iz bırakmış bir şahsiyettir. Hicri 593 yılından sonra yazdığı tahmin edilen eseri, yaşadığı devirde O'nu, ilim alemine duyurduğu gibi günümüzde de değerli bir kaynak olmuştur. Mehmet Tütüncü ez-Zernûcî'nin eğitim metotlarını incelemiş ve müellif hakkında detaylı bilgiler vermiştir²⁹. Bilinen en meşhur eseri *Ta'limu'l-Mute'allim li Te'allumi Tariki'l-'İlm'* dir. Bu eser 12 bölümden oluşup eğitimle ilgili çeşitli konuları içine almaktadır. Mesela; Dördüncü bölümde ilmin büyüklüğünden, beşinci bölümde ciddiyetten, yedinci bölümde tevekkülden bahsetmektedir. Bu eseri İbn İsmâ'il, III.

²⁶ Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 277; İbnü'l-Esîr, *el-Lubâb*, II, 191; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 103-104; Kutlubuga, *Tâcu't-Terâcim*, s. 60; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1044; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-'Ârifîn*, II, 98; Brockelmann, *GAL.*, *Suppl.*, I, 642.

²⁷ Maveraunnehir bölgesi Türk şehirlerindedir. Bkz. el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 557.

²⁸ Ölüm tarihi 600/1203 olarak da zikredilmiştir. Bkz. Brockelmann, *GAL.*, I, 462; *Suppl.*, I, 837; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, III, 43.

²⁹ Tütüncü, Mehmet, *Türl-İslam Eğitimcisi Zernûcî*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 1991, s.33-35; Yavuz, Yunus Vehbi, *İmam Burhanuddin ez-Zernûcî Ta'limü'l-Müteallim*, Pamuk Ofset, 5. Baskı, İstanbul, 1993, s.XVII-XIX; L. Spencer, "Burhanüddin ez-Zernûcî" MEB İslam Ansiklopedisi, XIII, 541.

Sultan Murâd zamanında güzel bir şekilde şerhetmiştir. Türkçe'ye tercümesi ise, eş-Şeyh 'Abdulmecîd b. Nasûh b. İsrâ'îl tarafından *İrşâdu't-Tâlibîn fi Ta'lîmi'l-Mute'allimîn* adıyla yapılmıştır. Bu eserle ilgili çeşitli şerhler vardır. Bunlardan bazıları şunlardır. 1- *Mir'âtu't-Tâlibîn*: İshâk b. İbrâhîm er-Rûmî Kılıç tarafından yapılmıştır. 2- Kâdî b. Zekeriyya el-Ensârî'nin şerhi. 3- *Tefhîmu'l-Mutefehhimîn* adlı Osmanpazarı'nın şerhi³⁰.

21-*Tâcuddîn Nu'mân b. İbrâhîm b. el-Halîl ez-Zernûcî*, (Ölm. 640/1242). Dilci ve edîp. Aslen Zernûc şehriden olan Nu'mân b. İbrâhîm Buhâralı sayılmaktadır. Her ne kadar edîpse de fıkıh dersleri de almıştır. Fıkıh derslerini eş-Şeyh Zekiyyuddîn el-Şurâhî 'den almıştır. Buhâra'da 10 Muharrem 640/10 Temmuz 1242 tarihinde vefat etmiştir. Aynı gün *Darbu Hâciyân* denen yere defnedilmiştir. Harîrî'nin *el-Makâmât* adlı eserine şerh olarak *el-Muvaddih* adlı bir eseri vardır³¹.

SEMERKAND

Semerikand, şerefli bir tarihe sahip ve *Timurlenk*'in İmparatorluğu'nun başkenti olan bir şehirdi. Kaynaklara göre, Mâverâunnehir'in önemli şehirlerinden olan bu yeri, Halife 'Osman b. Affân'ın oğlu Sa'id'in komutasında, *Mu'âviye b. Ebî Süfyan*'ın halifeliği zamanında 56/676 yılında Müslüman orduları fethetmişlerdir. Hz. Peygamber'in amcasının oğlu *Kuşem b. el-'Abbâs* bu savaşta şehîd olmuştur³². Semerikand halkı Müslüman olduktan sonra onun için büyük bir türbe yapmışlar ve bu yere de Farsça "*Mezâr-ı Şâh-ı Zende*" yani "yaşayan sultan mezarı" adını vermişlerdir. Daha sonra Sa'id'le yapılan anlaşmayı bozan Semerikand halkına karşı, bu sefer *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî* tekrar fetih hareketine girişmiş ve burayı 87/706 yılında fethetmiştir³³. İdarecilerle aralarında anlaşma sağlanmıştır. Buranın

³⁰ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 425.

³¹ el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 557; Kutlubuga, *Tâcu't-Terâcim*, s. 79; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1788; ez-Zirikli, *el-A'îâm*, IX, 3; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, XIII, 103.

³² İbnu'l-Esîr, (Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şeybânî) *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1965, III, 512-513; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, III, 507-509.

³³ et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî*, Kahire, 1987, VII, 373; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, III, 519.

halkı Müslüman olunca, bir cami yapmak gerekmiştir. O devirde buranın halkı Mecûsî idi ve sadece Mecûsîlerin ibadet yeri olan ateş evleri vardı. Kuteybe, putların ziynetlerini alıp, onların yakılmasını emretti. Bu putların bekçileri vardı. Bekçiler putların yakılmalarını istemiyordu ve hatta Kuteybe'ye "*Kim putları yakarsa helak olur demişler*", Kuteybe de "*Ben kendi ellerimle yakacağım*" demiş ve onları yakmış, ziynet ve altınlarını almıştır³⁴. Orada çok tuhaf bir put vardı ki, gözleri çok değerli mücevherlerden yapılmış ve çok sağlam yerleştirilmişti. Her mücevher hamamtaşı büyüklüğündeydi. Onları Irak'a *Haccâc'a* göndermiştir.

Semer kand, *Suğd* bölgesinin o zamanki başkenti idi. Tarihçiler, burayı ilkönce kimin yaptığı konusunda ihtilafa düşmüşler ve bir kısmı Zülkarneyn'in yaptırdığını, bir kısmı ise *el-İskender el-Makdûmî'nin*, bir kısmı da Çin kralının yaptırdığını söylemektedirler. Her halukarda çok eski bir şehir olduğu muhakkaktır.

el-Müslimûn adlı esere göre, Buhâra ile Semer kand arasında hep bir mücadele olmuş ve bu mücadele zaman zaman artmış veya durulmuştur. Bazen Buhâra, bazen Semer kand bütün Mâverâunnehir'in başkenti olmuşlardır. Buhâra, Çin'den gelip, Fars ve Roma imparatorluklarına giden ticaret yolu üzerinde kurulmuş bir şehirdi. Bu yolda ipek ticareti yapıldığından bu yola *ipek yolu* da denilmiştir. Daha sonra Çin ve Ceyhûn nehrinin batısına düşen Horasân'dan İran'a, Irak'a, Şam'a ve hatta İspanya'ya kadar geniş ülkelerde İslamiyet yayılınca, Buhâra'nın ticârî konumu daha da önem kazanmıştır. Semer kand ise, güzel havası ve büyüleyici güzelliğiyle insanları kendine çeken meşhur bir şehir olmuştur. Sâmânoğulları'nın hakimiyetinden önce, Abbâsiler zamanında 261/875 den 431/1040'a kadar Mâverâunnehr'de başkent olan şehirlerden biriydi. Sâmânoğulları hakimiyeti başlayınca, Buhâra başkent olmuştur. Buhâra, onların devrinde medeniyette istediği yere ulaşmıştı. Daha sonra Timurlenk, Semer kand'ı başkent yapmış ve Semer kand, onun zamanında altın çağını yaşamıştır. Timuroğulları'nın hakimiyeti sona erince, Buhâra tekrar başkentliliği ele geçirmiş olmasına rağmen, bu olay, tarih boyunca Buhâra ile Semer kand arasında bu şekilde cereyan etmiştir. Her iki şehir de ara-

³⁴ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VII, 377.

larındaki yarış münasebetiyle insanların ve âlim kişilerin akınına uğramış, bu yüzden çok güzel imar edilmişlerdir.

Yâkût'un ifadesine göre, Semerkand, dağlardan gelen ırmakların şehrin içinden aktığı çok güzel bir şehirdir. Bu sular bentlerle şehre verilmiş ve şehir, âdetâ altından ırmaklar akan bir yer olmuş, elinde bulundurduğu su kaynaklarıyla da küçük bir göl haline gelmiş zengin bir hazine gibiydi. Çevre yerleşim yerlerinden herkes, bu muhteşem yeri görmek için buraya akın ediyordu. O devirde buraya *Cennet şehir* diyorlardı. Bu şehre gelen âlimler ve tüccarlar hayranlıklarını her fırsatta dile getirmiş ve şâirler bu güzellikler karşısında burayla ilgili hayranlıklarını şiirle ifade etmişlerdir. Kaynaklarda bu şiirlere rastlanılmaktadır.

Kale, Buhâra'daki gibi şehrin dışında değil, içindeydi. Bağları ve bahçeleri çok geniş bir alanı kaplayan bu şehre kaleden bakıldığında rüya görülmüş gibi olunur. Bu şehir, hekimlerin, âlimlerin, velilerin bir nevi toplanma yeri olmuş ve buralardaki ilim meclisleri münasebetiyle kayda değer âlimler yetişmiştir. Çeşitli medreseler kurulmuş olan bu yerde, çeşitli dallarda ilim adamları yetişmiş ve bunlar da kendileri gibi öğrenciler okutup yetiştirmişlerdir³⁵.

İşte Semerkand'la ilgili kısa bilgileri verdikten sonra, bu bölgede yetişmiş değerli âlimleri araştırmacıların bilgisine sunacağız.

III/IX-IX/XV. ASIRLARDA YAŞAMIŞ SEMERKANDLI ARAP DİLİ ÂLİMLERİ

(249-888/863-1483 Tarihleri Arası)

1- *Ebû Muhammed Ebû Ahmed Recâ' b. Mercâ b. Râfi' el-Gıfârî el-Mervezî es-Semerkandî*, (Ölm. 249/863). Muhaddis, hâfız, musannif ve şiir tenkitçisi. Onun nisbesi için ed-Dârekutnî Semerkandî demiş, en-Nesâ'î ise, Mervezî demiştir. Bu sebeple her iki nisbeyi de yazdık ve Semerkandî nisbesine binâen Semerkandlı

³⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 247; Muhammed Ali el-Bârr, *el-Müslimûn fi İttihâdi's-Sofyeyi 'Abra'r-Târih*, Kahire, 1983, II, 455-460; Daha geniş bilgi için Bkz. Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s.88-104.

âlimler arasına aldık. Bağdat ve Semerkand'da oturmuş, çeşitli kitaplar tasnif etmiştir. Nâkid olduğunun bildirilmesine rağmen kaynaklarda herhangi bir tenkit çalışmasına rastlanılmamıştır. ez-Zehebî, el-Bağdâdî'den naklen O'nun Bağdat'ta oturduğunu, çok güvenilir bir kişi ve hadis ilminde de bir imam derecesinde olduğunu söylemektedir. Cemaziyelevvel 249/Haziran 863 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir³⁶. Kaynaklarda eserine rastlanılmamıştır.

2- *Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Mansûr b. el-Hayyât*, (Ölm. 320/932). Nahivci ve dilci. Aslen Semerkandlıdır. Bağdat'a gelmiş ve orada İbrâhim b. es-Serâ ez-Zeccâc ile birlikte bulunmuş ve aralarında bir münazara cereyan etmiştir. Bu münazara O'nun Basra ve Kûfe ekollerini birbirine karıştırmasından dolayı olmuştur. İbn Hayyât güzel ahlaklı, iyi huylu ve hoşsohbet biriydi. Basra'da vefat etmiştir.

Eserleri:

- 1- Kitâbu'n-Nahvi'l-Kebîr.
- 2- Me'âni'l-Kur'ân.
- 3- el-Mukni' fi'n-Nahv.
- 4- el-Mûcez fi'n-Nahv³⁷.

3- *Ebû Nasr Ahmed b. eş-Şeyh b. Hamveyh b. Züheyr el-Kâsânî*³⁸, (Ölm. 343/954). Edîp, şâir ve fakîh. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Kâsân köyünde

³⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut, tsz., VIII, 410; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XII, 98; ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, II, 542-543; Şihâbuddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu'l-Tehzîb*, 2. Basım, Beyrut, 1993, III, 269-270; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, II, 120; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IV, 152.

³⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. Rıdâ Teceddüd, Tahran, tsz., s. 81; Yâkut, *Mu'cemu'l-'Udebâ*, XVII, 141-142; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, II, 88; es-Suyutî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 48; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1730, 1810, 1899, 1935; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 198; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IX, 23.

³⁸ Semerkand'ın köylerindedir. Bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, III, 75.

vefat etmiştir. Kaynaklarda edebiyatla ilgili eserine rastlanılmamıştır. Fıkıhla ilgili *Tevâti'l-Hicâc* isimli bir eseri vardır³⁹.

4- *Ebu'l-Hasan Muhammed b. 'Abdillâh es-Semerkindî*, (Ölm. 343/954). Dilci.Kaynaklarda hayatı hakkında bilgiye rastlanılmamıştır. Eserinin adı *Tâcu'l-Mesâdir*'dir. Bu eser dille ilgilidir⁴⁰.

5- *Ebu'l-Kâsım 'Alî b. el-Muzaffâr b. Hamza b. Zeyd b. Hamza eş-Şerîf ed-Debûsî*, (Ölm. 482/1089). Fakîh, edîp, kıraât âlimi, dilci ve nahivci. Şâfiî imam-
larının ileri gelenlerindedir. K. Kerim, hadis, fıkıh, usul ve Arap dili okumuş,
kelâm ve fesâhâtta geniş ilme sahip bir kişiydi. Çok iyiliksever ve dili çok fasıhtır.
Bağdat'ta kalıp Nizâmiye Medresesinde dersler verdi. Muhammed b. 'Abdilazîz el-
Kantârî 'den hadis dinlemiştir. Edebiyatta kuvvetli bir mevkiye sahiptir. Şiirleri de
vardır. 20 Cemaziyelahir 482/31 Temmuz 1089 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir⁴¹.

6- *Ebû Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî*, (Ölm. 491/1098). Şâir. Şiirinden
örnekler vardır⁴².

7- *Ebu'l-Kâsım İsmâ'îl b. Ahmed b. Ömer es-Semerkindî*, (454-536/1062-
1142). Muhaddis, hâfız ve kıraât âlimi. Şam'da doğmuş ve orada el-*Hatîb* ve
'Abduddâim b. el-Hilâlî'den hadis dinlemiştir. Şam'da doğmasına rağmen Semer-
kand'a nisbet edilmiştir.

Eserleri:

1- el-Emâlî.

2- el-Fevâ'idu'l-Muntakât Mâ Kurbu Sindih.

³⁹ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 15; Bağdatlı İsmail Paşa, *İdâhu'l-Meknûn*, I, 335; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, I, 250.

⁴⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *İdâhu'l-Meknûn*, I, 210; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, X, 218.

⁴¹ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 456; İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, I, 490; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIX, 91; es-Subkî, Tâcuddîn Takiyyuddîn, *Tabakâtu's-Subkî*, Beyrut, 1906, IV, 6; el-Esnevî, *Tabakâtu'l-Esnevî*, I, 255; Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, V, 129.

⁴² el-Bâharzî, Ebu'l-Hasan, *Dumyetu'l-Kasr ve Usretu Ehli'l-'Asr*, nşr. Sami Mekki el-Âni, Kuveyt, 1985, II, 72.

3- el-Müselsel: el-'Abbâs b. 'Abdilmuttalib'in faziletlerini anlatmaktadır⁴³.

8- *Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed es-Semerkandî*, (Ölm. 550/1155). İlmü's-Şurût ve's-Sicillât âlimi. Hayatı ve eserleri ile ilgili fazla bilgiye rastlanılmamıştır. Bu ilimle ilgili tasnifleri vardır⁴⁴.

9- *Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. el-'Abbâs el-Hâlidî es-Suğdî el-İştihânî*, (493-550/1100-1155). Edîp, nahivci ve fakîh. el-İmam Mes'ûd b. el-Hüseyn el-Kûşânî 'den fıkıh dersi almış ve fıkıh konusunda O'nun yanında yetişmiştir. Parlak fikirli, salih kişilerden, iyiliksever ve yufka yürekli biri olarak tanıtılır. Semerkand âlimlerini konu edinen Emâlî isimli bir eseri vardır⁴⁵.

10- *Ebû Bekr b. Ahmed b. 'Alî b. 'Abdilazîz el-Belhî es-Semerkandî*, (Ölm. 553/1158). Fakîh, muhaddis ve şâir. Aslen Belh şehrinde doğmuş, Semerkandlı âlimler arasında zikredilmiştir. ez-Zahîr lakabıyla da meşhurdur. Furû' ve usûlde fazilet sahibi bir imam olarak anılmıştır. Aklî ve naklî ilimlerde ise kâmil bir âlim kabul edilmiştir. İlmîni Necmuddîn 'Omer en-Neseî, Sadru'l-İslâm Ebu'l-Yesr Muhammed el-Bezdevî ve Ebû İshâk en-Nevkadî'den almıştır. Halep ve Şam'a gitmiş, orada fetvalar, dersler vermiş ve kitaplar telif etmiştir. 'Alî b. Muhammed el-İsbîcâbî 'den de fıkıh dersleri almıştır. Şiirinden örnekler de vardır. 23 Şevval 553/17 Kasım 1158 tarihinde Şam veya Halep'te vefat etmiştir. *Şerhu'l-Câmi 'i's-Sağîr*⁴⁶ isimli bir eseri vardır.

11- *Ebu'l-Kâsım Nâsiruddîn Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-Medenî es-Semerkandî*, (Ölm. 556/1161). Fakîh, müfessir, vâiz ve dilci. Diğer bazı ilimlerde de bilgisi olan Muhammed b. Yûsuf, 542/1147 tarihinde de hacca gitmiştir. Hac dönüşü ise, ilmini arttırmak için bir müddet Bağdat'ta

⁴³ ez-Zehabî, *Zeylu't-Tezkirâti'l-Huffâz*, s. 72-76; Kehhâle, *Mustedreku'l-Müellifîn*, s. 122.

⁴⁴ Katip Çelebi, *Kesfu'z-Zunûn*, I, 1045; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, II, 109.

⁴⁵ İbnu'l-Esir, *el-Lubâb*, II, 120; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 246; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 291.

⁴⁶ el-Leknevî, *el-Fevâ'idu'l-Behiyye*, s. 27; Kutlubuga, *Tâcu't-Terâcim*, s. 87; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, IV, 104-105; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, III, 57.

kalmıştır. Daha sonra 543/1148 tarihinde Merv'e de uğramıştır. Bu kişi, âlimleri ve imamları çok tenkit eden biri olduğu için başını derde sokmuş ve bu tenkitlerinden dolayı hapse de girmiştir. Semerkand'da hapiste vefat etmiştir.

Eserleri:

- 1- el-Câmi'ü'l-Kebîr.
- 2- el-Fıkhu'n-Nâfi'.
- 3- Riyâdatu'l-Ahlâk.
- 4- el-Multekat.
- 5- Bulûğu'l-Ereb min Tahkîki İsti'ârâti'l-'Arab.
- 6- Fethu'l-Galik.
- 7- Mesâbîhu's-Sebel⁴⁷.

12- *'Alî b. İshâk b. İbrâhîm el-Hanzalî es-Semerkandî*, (Ölm. 562/1166). Dilci ve Fâdil. Kaynaklarda hayatı hakkında bilgiye rastlanmayan bu şahsın bilinen eseri *Kitâbu'l-Muşâfehât*'dir⁴⁸.

13- *Ebû Ahmed Ma'mer b. 'Abdîlvâhid b. Recâ b. 'Abdîlvâhid b. Muhammed b. el-Fâhîr el-Kuraşî el-'Abşemî es-Semerkandî el-İsfahânî*, (494-564/1100-1169). Hâfız, vâiz ve edebiyatçı. Ömrünün çoğunu İsfahân'da geçirmiştir. Onun için İsfahânî nisbesini almıştır. 7 defa da Bağdat'a gitmiştir. O'ndan Ebû Sa'd es-Sem'ânî, İbnu'l-Cevzî ve el-Hâfız 'Abdulgânî hadis dinlemiştir. Sözlüklerle ilgili de tasnifleri olmuştur. es-Sem'ânî onunla ilgili şöyle söylemektedir : " *O, iyi bir genç, güzel huylu, cömert ve pek çok kişinin ihtiyaçlarını gören gözütok biriydi. Sabahtan akşama kadar benimle beraber dolaşırdı* ". İbnu'n-Neccâr da şöyle demiştir : " *O, çok hızlı yazan, ezberi kuvvetli, bilgi, doğruluk, güvenilirlik ve cömert-*

⁴⁷ El-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 409; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 565, 571, 717, II, 1580, 1697, 1813, 1921; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-'Ârifîn*, II, 94; Bağdatlı İsmail Paşa, *İdâhu'l-Meknûn*, I, 194; Brockelmann, *GAL.*, I, 381, 413; *Suppl.*, I, 733; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 22; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII, 137; Ali el-Bârr, *el-Muslimûn*, II, 463.

⁴⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, *İdâhu'l-Meknûn*, II, 305; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, VII, 33.

lik konusunda kendine has özellikleri olan biriydi ". Hadis, tarih ve sözlüklerle ilgili pek çok tasnifleri olmuştur. Hacca giderken, hac yerine az bir mesafe uzaklıktaki Hicaz çölünde vefat etmiştir⁴⁹. Kaynaklarda eserleri ile ilgili bilgilere rastlanılmamıştır.

14- *Ebû Nasr Muhammed b. Süleymân b. Kutalmış b. Türkânşâh es-Semerkandî el-Bağdâdî*, (543-620/1148-1223). Nahivci, dilci ve edîp. Aslen Semerkandlı olan Muhammed b. Süleymân, eşraftan faziletli bir kimsedir. Devrin edîpleri arasında sayılmıştır. Tam bir nahiv ve dil ihtisasıyla beraber diğer bazı ilimlerle de uğraşmıştır. Edebiyatın güzelliği ve nasıl iyi edebiyatçı olunur gibi malumata sahiptir. Ayrıca matematik ilimleri ile ilgili az da olsa bilgisi vardır. Her ilimden bir nasibi olmuştur. Bağdat'ta doğmuş ve orada yetişmiştir. Edebiyatla ilgili tasnifleri ve kendisine ait hoş ve güzel şiirleri de olup, pek çok konuyu ihtiva etmektedir. Milletler ve şiirlerle ilgili ahbârı da vardır. Sahih, muteber ve hoş yazısıyla ücret karşılığı eserler yazmıştır. 16 Rebiulahir 620/20 Mayıs 1223 tarihinde vefat etmiştir. Edebiyatla ilgili *et-Tıbrû'l-Mesbûk ve'l-Veşyu'l-Mahbûk* adlı bir eseri vardır⁵⁰.

15- *Şemsuddîn es-Semerkandî*, (Ölm. 690/1291). Filozof ve edîp. Kaynaklarda hayatı ile ilgili bilgi mevcut değildir.

*Eserleri:*⁵¹

1-Âdâbu's-Semerkandî: Edebiyat bahisleri ile ilgili bir risâledir. Konunun işlenmesinin ve münazaranın keyfiyetini ve aynı zamanda nasıl olması gerektiğini açıklamaktadır.

2-Kıstâsu'l-Mîzân: Mantıkla ilgili bir eserdir.

⁴⁹ ez-Zehabî, *Tezkirâtu'l-Huffâz*, IV, 1319-1321; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 190.

⁵⁰ Yâkut, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XVIII, 205-206; es-Suyutî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 115-116; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, V, 93; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Beyrut, 1989, III, 475; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, X, 52.

⁵¹ Ali el-Bârr, *el-Muslimûn*, II, 462.

16- Muhammed b. 'Abdirrahmân b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî es-Sincârî, (675-721/1276-1321). Fakîh ve şâir. Doğum yeri Semerkand veya Sincâr olarak geçmektedir. Aslen Semerkandıdır. Mardin'de ikamet etmiş, orada fetvalar vermiş ve çeşitli dersler okutmuştur. Çok geniş bir ilme sahip bir âlim ve değerli bir hocaydı. Çeşitli şiirleri vardır. Mardin'de vefat etmiştir. Eserinin adı 'Umdetu't-Tâlib li Ma'rifeti'l-Mezâhib'dir⁵².

17- Ebû Süleymân Fahrüddîn Dâvud b. Muhammed el-Benâketî, (Ölm. 730/1330). Şâir ve tarihçi. Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Semerkandı olarak zikredilmiştir. Mâverâunnehir'de Semerkand'a bağlı bir yerleşim yerine mensuptur⁵³. Ravdatu Uli'l-Elbâb fî Tevârihi'l-Ekâbir ve'l-Ensâb adlı bir eseri vardır. Bu eser Farsça olup muhtasar bir şekilde yazılmıştır. Olcayto Muhammed Cengizhan dönemi tarihçilerinden bahsetmektedir⁵⁴.

18- Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed b. Ahmed Şemsuddîn es-Semerkandî, (Ölm. 780/ 1378)⁵⁵. Kıraât âlimi. Aslen Semerkandı olup doğum yeri Hemedân'dır. Bağdat'ta ikâmet etmiştir.

Eserleri:

- 1-Îdâhu'l-Havâlif fî Resmî'l-Masâhif.
- 2-Rûhu'l-Murîd : el-Ikdu'l-Ferîd'in şerhidir.
- 3-el-Ikdu'l-Ferîd fî 'Imi't-Tecvîd: Kaside şeklinde nazmedilmiştir.
- 4-el-Kırâ'âtu's-Seb'a.
- 5-Keşfu'l-Esrâr fî Resmî Mesâhifi'l-Emsâr.
- 6-et-Tecrîd fî't-Tecvîd.

⁵² el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 222-223; Kutlubuga, *Tâcu't-Terâcim*, s.56-57; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1168; el-Leknevî, *el-Fevâ'idu'l-Behiyye*, s. 175; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 65-66; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, X, 155.

⁵³ Kehhâle, *Mustedreku'l-Müellifin*, s. 242.

⁵⁴ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 965.

⁵⁵ Ölüm tarihi 600/1203 olarak da geçmektedir. Bkz. Brockelmann, *GAL. Suppl.*, I, 727.

7-Kitâbu't-Tescîr 'alâ Tarîki't-Teşcîr: Kiraât ilmiyle ilgili bir eserdir.

8-el-Mebsût ve'l-Medbût: Kiraâtı seba ile ilgili olup, Farsça bir eserdir⁵⁶.

19- *Ebû Hafs Ömer b. el-Hasan en-Nisâbüri es-Semerkindî*, (Ölm. 840/1436). Edîp. Her ne kadar Nişâbü'r'a nisbet edilse de Semerkandlı olarak meşhur olmuştur. Hayatı hakkında fazla bilgiye rastlanılmamıştır. Bilenen en meşhur eseri *Ravnaku'l-Mecâlis*'dir. Edebiyatla ilgili olan bu eser, 22 baktan oluşmakta ve her bapta 10 hikaye yer almaktadır⁵⁷.

20- *Kemâluddîn 'Abdirrezzâk b. İshâk es-Semerkindî*, (816-887/1413-1482). Dilci ve fâdıl. Bir müddet Herât'ta ikâmet etmiştir. Kaynaklarda hayatı hakkında daha fazla bilgi mevcut değildir.

Eserleri:

1-Şerhu'r-Risâleti'l-'Adudiyye fi Ma'na'l-Hurûf ve'l-İşârât.

2-Târîhu Matla'is-Sa'deyn⁵⁸.

21- *Ebu'l-Kâsım es-Semerkindî el-Leysî*, (Ölm. 888/1483). Dilci ve beyân ilmi âlimi. Anılan bu vasıflarının yanında çeşitli ilimlerde de bilgiye sahiptir. Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi mevcut değildir.

Eserleri:

1-Şerhu'l-'Adudiyye : Bu eserini 888/1483 tarihinde bitirmiştir.

2-Riyâdatu'l-Ahlâk.

3-Bulûgu'l-Ereb min Tahkîki 'İsti'ârâti'l-'Arab.

4-Hâşiye 'alâ Şerhi Miftâhi'l-'Ulûm.

5-Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî.

⁵⁶ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1152, 1582; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-'Ârifin*, II, 106; ez-Zirikî, *el-A'lâm*, VII, 309; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, XII, 4.

⁵⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-'Ârifin*, I, 793; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 934; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, VII, 282.

⁵⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-'Ârifin*, I, 567; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, V, 216; Kehhâle, *Mustdreku'l-Müellifin*, s. 371.

6-Hâşiye 'alâ Esrâri't-Tenzîl ve Envâri't-Te'vîl.

7-er-Risâletu't-Terşîhiyye: 6 grup halinde isti'âre bölümleriyle ilgilidir. 'Isâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed el-Esferâyîni tarafından şerh edilmiştir.

8- Risâletu'l-'İsti'âre⁵⁹.

NESEF

el-İstahrî'nin ifadesine göre. Nesef, Farsça *Kuhendiz* denilen bir kalesi bulunan güzel bir şehirdir. Çeşitli çevre mahalleleri olup, şehrin dört giriş kapısı vardır. Bu kapılardan ikisi Buhâra ve Belh yoluna açılmaktadır. Kîş dağlarına bitişik dağları olup, şehir Ceyhûn nehri ile Kîş dağları arasındadır. Şehrin ortasından geçen tek nehir vardır. Bu nehrin suları Kîş'ten gelen sulardır. Ayrıca sular kanal vasıtasıyla köylere de akmaktadır. Nehrin kenarında Buhâra ve Semerkand'da olduğu gibi güzel dinlenme yerleri yapılmıştır.

Muhammed 'Alî el-Bârr'ın ifadesine göre ise Nesef, Buhâra ve Semerkand kadar yoğun bir ilim merkezi olmasa da, bu iki şehre yakın olması dolayısıyla ilim açısından şanslı şehirlerden biri olmuştur. Bu bölgeden de çok meşhur âlimler çıkmış ve bu şehrin ismini kendi şöhretleriyle duyurmaya muvaffak olmuşlardır. Semerkand'la Ceyhûn nehri arasında kurulmuş olan bu şehrin diğer adı da *Nahşeb* diye bilinmektedir. Nesef adı Arapçalaşmış bir addir. Ayrıca şehir, İslam tarihinde özel bir yere sahiptir. *Kuteybe b. Müslim* burayı sulh yoluyla fethetmiştir. Bu şehirle ilgili Ebu'l-'Abbâs el-Mustağfirî'nin iki büyük cilt tarih kitabı vardır⁶⁰.

Nesefte yetişmiş olan kıymetli âlimlerden tespit ettiklerimiz şunlardır:

⁵⁹ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 845, 853, 938; Bağdatlı İsmail Paşa, *İdâhu'l-Meknûn*, I, 140, 194; Brockelmann, *GAL.*, II, 194; *Suppl.*, II, 259-260; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, VIII, 103; Kehhâle, *Mustedreku'l-Müellifin*, s. 551.

⁶⁰ Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 285; İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, III, 303; el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, III, 517, 519; Ali el-Bârr, *el-Müslimûn*, II, 549; Daha geniş bilgi için bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 146-153.

IV/X-VIII/XIV. ASİRLARDA YAŞAMIŞ NESEFLİ ARAP DİLİ ÂLİMLERİ

(340-720/950-1320 Tarihleri Arası)

1- *Ebû Nasr Ahmed b. 'Alî b. Tâhir el-Cevbakî en-Neseî*, (Ölm. 340/951). Edîp, şâir ve fakîh. Ebû Hâmidât diye de lakaplanmıştır. Önce Irak'a daha sonra Horasân ve başka bölgelere gidip, oralarda hadis dinlemiştir. Fıkıh ilmini Ebû İshâk el-Mervezî'den okumuştur. *Şerhu Muhtasari'l-Müzenî* adlı esere haşiye yazmıştır. Sonra Neseife dönmüş ve iki sene süreyle burada kalmıştır. Daha sonra da Neseiften ayrılmış ve seyahate çıkmıştır. 339/950 yılında hacca gitmiş ve hac dönüşü çölde vefat etmiştir⁶¹. Kaynaklarda eserleri ile ilgili bilgiye rastlanılmamıştır.

2- *Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ b. el-Hüseyn en-Neseî*, (Ölm. 344/955). Muharrir ve musannif. Âlim kişilerden olup, hâfız ve cömert biri olduğu hakkında ifadeler vardır. Kitap yazma konusunda da bilgili kişilerdendir⁶². Kaynaklarda eserlerine ve hayatı hakkında daha fazla bilgiye rastlanılmamıştır.

3- *Ebû Ahmed 'İsâ b. el-Hüseyn b. er-Rabî' en-Neseî el-Kesbevî*, (Ölm. 385/995). Edîp ve Fâdil. Kaynaklarda hayatı hakkında bilgiye rastlanılmamıştır.

Eserleri:

1-Kitâbu'l-Bustân.

2-Kitâbu'd-Durr⁶³.

4-*Nasr b. Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Hâmid el-Hâmidî en-Neseî*, (Ölm. 396/1005). Edîp ve fâdil. el-Kâdî Ebu'l-Heysem'in kızkardeşinin

⁶¹ İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, I, 303; es-Subkî, *Tabakâtu's-Subkî*, II, 86.

⁶² İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, II, 369.

⁶³ Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 273; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1417; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedyyetu'l-'Ârifîn*, I, 806; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, VIII, 23.

oğludur. Genç yaşta âlim olmuş bir kişidir. Fıkıh ilminde de kendisini yetiştirmiş, parlak zekalı ve çok muttakî biridir⁶⁴. Kaynaklarda eserine rastlanılmamıştır.

5-*Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî*, (Ölm. 414/1023). Şâir ve fakîh. Seçkin fıkıh âlimlerinden olan Ebû Ca'fer, fıkıh ilmini Ebû Bekr er-Râzî 'den okumuştur. Olayları değerlendirmede olgun bir akla ve üstün bir zekaya sahiptir. Kendisine ait berrak şiirleri vardır. 18 Şaban 414/5 Kasım 1023 tarihinde vefat etmiştir. Eserinin adı, *Ta 'lîka fi'l-Hilâf*'dir⁶⁵

6-*Ebû 'Alî el-Hüseyn b. el-Hadır en-Neseî*, (Ölm. 424/1033), Şâir ve fakîh. Semsu'l-Eimme el-Hulvânî 'nin hocasıdır. Muhammed b. el-Fadl el-Kemârî'den fıkıh dersi almıştır. Kaynaklarda şiirinden örnekler vardır⁶⁶. Eserlerine rastlanılmamıştır.

7-*Ebu'l-'Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tezz b. Muhammed b. el-Mustağfir b. el-Feth el-Mustağfirî en-Neseî*, (350-432/961-1041). Şâir, fakîh ve muhaddis. Pek çok tasnifleri olan Ca'fer b. Muhammed, devrinin önde gelen şahsiyetlerindedir. Çeşitli bölgeleri gezmiş ve oralarda meşhur âlimlerden istifade ederek ilmini genişletmiştir. Kaynaklarda şiirinden örnekler de vardır. Cemaziyelevvel 432/Ocak 1041 yılında Neseî'te vefat etmiştir.

Eserleri:

1-Tıbbu'n-Nebî.

2-Bihâru'l-Envâr.

3-eş-Şi'r ve'-Şu'arâ'.

4-Târihu Neseî.

5-ed-Da'avât.

⁶⁴ el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 535-536.

⁶⁵ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, II, 74; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 67-68; Tağriberdî, *en-Nucümü'z-Zâhira*, IV, 259; Kutlubuga, *Tâcu't-Terâcim*, s.52; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 424; el-Leknevî, *el-Fevâ'idu'l-Behiyye*, s.157; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin*, II, 62; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, IX, 20.

⁶⁶ el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 109-110; el-Bâharzî, *Dumyetu'l-Kasr*, II, 84.

6-Delâ'ilu'n-Nubuvve.

7-ez-Ziyâdât: 'Abdulgâni b. Sa'îd'in *el-Muhtelif ve'l-Mu'telif* adlı kitabına yapılan eklemeleri içine alan bir eserdir⁶⁷.

8-*Ebû Nasr Ahmed b. Ebi'l-Müeyyid el-Mahmûdi en-Neseî*, (Ölm. 515/1121). Edîp, kelimci ve fakîh. Kaynaklarda hayatı hakkında bilgiye rastlanılmamıştır.

Eserleri:

1- Nazmu'l-Câmî'il-Kebîr: eş-Şeybânî'nin eserini nazım şeklinde yazmıştır. Önce nazımdan bahsetmiş, daha sonra biraz da nesirden söz etmiştir. Nazmı bir nüsha halinde kısaca anlattıktan sonra her bölüme bir kaside koymuştur. Bu eserini Muharrem 515/Mart 1121 senesinde tamamlamıştır. Toplam 5555 beyittir.

2- Kasîde fi 'İlmi'l-Kelâm⁶⁸.

9- *Ebû Hafş Necmuddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâ'il b. Muhammed b. 'Alî b. Lokmân en-Neseî*, (461-537/1069-1142). Tefsir, edebiyat, dil, nahiv, tarih ve hadis âlimi. Hanefî mezhebinin fakîhlerinden olup, tasniflerinin çokluğuyla meşhurdur. Hatta tasniflerinin 100'e ulaştığı söylenmektedir. İsmâ'il b. Muhammed et-Tenûhî, el-Hasan b. 'Abdilmelik el-Kâdî ve 'Abdullâh b. 'Alî b. 'İsâ en-Neseî 'den hadis dinlemiştir. Fıkıh ilmini Sadru'l-İslâm Ebu'l-Yesr Muhammed el-Bezdevî, Ebû İshâk el-Hâkim en-Nevkadî ve pekçok kişiden okumuştur. Güzel şiirleri olup, fakîhler ve hakîmlerin hal ve hareketi üzerine yazılmıştır. Bir müddet Semerkand'da ikâmet etmiş ve orada 12 Cemaziyelevvel 537/4 Aralık 1142 tarihinde vefat etmiştir. 550'ye yakın hocasının olduğu zikredilmektedir.

Eserleri:

1-el-İcâzâtü'l-Mütercime bi'l-Hurûfi'l-Mu'ceme.

⁶⁷ Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, V, 33; el-Hânsârî, *Ravdatu'l-Cennât*, II, 235-236; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 19-20; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 308; el-Bâharzî, *Dumyetu'l-Kasr*, II, 72; el-Leknevî, *el-Fevâ'du'l-Behiyye*, s.57; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 123.

⁶⁸ el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 340-341; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 570, II, 1344; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, II, 191.

- 2-el-Eş'âr bi'l-Muhtâr mine'l-Eş'âr: 20 ciltten müteşekkil bir eserdir.
- 3-el-Ekmelu'l-Etval: K. Kerim tefsiri ile ilgili 4 ciltten oluşan bir eserdir.
- 4-et-Teysîr fî 'İlmi't-Tefsîr.
- 5-el-Mevâkit.
- 6-Manzûmetu'l-Hilâfiyyât : Fıkıhla ilgili bir eserdir.
- 7-Ba'sû'r-Reğâ'ib li Bahşi'l-Ġarâ'ib.
- 8-Ta'dâdu's-Şuyûh li 'Omer.
- 9-Kaydu'l-Evâbid : Fıkıhla ilgili manzum bir eserdir.
- 10-Târîhu Buĥârâ.
- 11-Târîhu Merv.
- 12-el-Kand fî Zikri 'Ulemâ'i Semerkand: Biyografik bir kitap olan bu eser, Semerkandlı muhaddislerin biyografilerini içermektedir.
- 13-Nazmu'l-Câmi'i's-Saġîr.
- 14-Tatvîlu'l-Esfâr li Tahsîli'l-Aĥbâr: Bu kitapta 550 şeyhten bahsetmektedir.
- 15-el-Cumelu'l-Me'sûre.
- 16-el-Hasâ'il fi'l-Mesâ'il.
- 17-el-Hasâ'il fi'l-Furû'.
- 18-Da'avâtu'l-Mustaġfirîn.
- 19-'Ucâletu'n-Naĥşebî li Dayfihi'l-Maġribî.
- 20-Şerhu's-Sahîhi'l-Buĥârî: Bu eserini en-Necâh fî Şerhi Kitâbi Aĥbârî's-Sıhah adı altında şerh etmiştir.
- 21-Tılbetu't-Talebe: Dil veya fıkıhla ilgili bir eserdir.
- 22-el-'Akâ'idu'n-Nesefiyye.
- 23-Mecme'u'l-'Ulûm.
- 24-Ĥasâ'isu'l-Luġa.

25-el-Manzûmetu'n-Neseî: Fıkıh sahasında yazılmış ilk manzum eserdir.⁶⁹

10-Ebû Bekr b. Muhammed b. Ahmed et-Tûbenî en-Neseî, (Ölm. 668/1269). Dilci, nahivci ve muhaddis. el-Kuraşî, el-Faradî'den naklen şöyle demektedir : "Bir müddet Buhâra'da kalmış, âlim bir zattır. Kendisine Fahrüddîn ismi de verilmiştir. Mezheb bilgisini 'Îmâduddîn Muhammed b. 'Alî b. 'Abdilmelik es-Sunnî el-Buĥârî 'den almıştır. Seyfuddîn el-Bâharzî ve Muhammed b. Ebî Ca'fer et-Tirmizî 'den de hadis dinlemiştir"⁷⁰. Kaynaklarda eserlerine rastlanılmamıştır.

11-Muhammed b. Dıĥkân 'Alî en-Neseî, (Ölm. 700/1300). Edîp. Kaynaklarda hayatı ile ilgili bilgi mevcut değildir.

Eserleri:⁷¹

1-Şerhu Nevâbiĝi'l-Kelim.

2-Şerhu Lâmiyeti'l-Ef'âl veya el-Miftâh fî Ebniyeti'l-Ef'âl.

12-Ebu'l-Berekât Hâfizuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, (Ölm. 710/1310). Edîp, fakîh ve muhaddis. Tam bir imam olan Ebu'l-Berekât, devrinin yegane âlimlerindendi. Fıkıh, hadis ve meânî ilminde parlak bir şahsiyetti. Aynı zamanda çok takva sahibi biri olarak tanınmıştır. Şemsu'l-Eimme Muhammed b. 'Abdissettâr el-Kerderî, Hamîduddîn ed-Darîr ve Bedruddîn Hâ'her-zâde'den fıkıh dersleri okumuştur. Çok meşhur ve muteber eserleri vardır. Rebiulevvel 710/Kasım

⁶⁹ Yâkut, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVI, 70; ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ*, XX, 126-127; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 657-660; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, IV, 327; Kutlubuga, *Tâcu't-Terâcim*, s.47; ed-Dâvûdî, Şemsuddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire, 1972, II, 5-7; Taşköprüzade, *Miftâhu's-Sa'âde*, I, 127-128; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 296, 418, 602, 668, II, 1356; İbnu'l-Îmâd, *Şezerâtu'z-Zehb*, IV, 115; en-Neseî, Ebu Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *el-Kand fî Zikri Ulemâ'i Semerkand*, nşr. Nazar Muhammed el-Faryâbî, Suudi Arabistan, 1991, s.7-10; el-Leknevî, *el-Fevâ'idu'l-Behiyye*, s.149-150; es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s.75; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifîn*, I, 788; Bağdatlı İsmail Paşa, *İdâhu'l-Meknûn*, I, 25; Brockelmann, *GAL.*, I, 427-428; *Suppl.*, I, 758, 762; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 222; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, VII, 305; Kehhâle, *Mustedreku'l-Müellifîn*, s.527.

⁷⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, I, 227; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, IV, 24.

⁷¹ Brockelmann, *GAL. Suppl.*, I, 512, 526.

1310 senesinde cuma gecesi vefat etmiş ve kendi memleketi olan İdec'e defnedilmiştir.

Eserleri:

1-el-Mustasfâ: en-Neseî'nin el-Manzûme adlı eserinin şerhidir.

2-Şerhu'n-Nâfi': Bu eserine el-Menâfi' adını da vermiştir.

3-el-Kâfi: el-Vâfi'nin şerhidir.

4-Kenzu'd-Dakâ'ik : Fıkıhla ilgili meşhur metin kitabıdır.

5-el-Menâr: Fıkıh usûlü ile ilgili bir eserdir.

6-el-'Umde: Din usûlü ile ilgili bir eserdir.

7-İ'timâdu'l-İ'timâd⁷².

13- *Alî b. Muhammed b. Dıhkân 'Alî b. Ebî Bekr b. 'Alî en-Neseî el-Bikendî (Beykendî), (Ölm. 719/1319). Edîp ve fâdil. Kaynaklarda hayatı hakkında bilgiye rastlanılmamıştır. Şerhu'l-Kısmı's-Sâliş min Miftâhi'l-'Ulûm*⁷³ adlı bir eseri vardır.

14- *Ebû Ahmed Muhammed b. 'Abdilazîz en-Neseî, Şâir. Şiirinden örnekler vardır*⁷⁴. Ölüm tarihi belli değildir. Kaynaklarda hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi mevcut değildir.

15- *Ebû Muhammed el-Mervânî en-Neseî, Şâir. Şiirinden örnekler vardır*⁷⁵. Ölüm tarihi belli değildir. Kaynaklarda hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi mevcut değildir.

⁷² el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 294-295; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dureru'l-Kâmine*, nşr. Muhammed Seyyid Câdu'l-Hakk, Kahire, 1966, II, 352; Kutlubuga, *Tâcu't-Terâcim*, s.30; Taşköprüzade, *Miftâhu's-Sa'âde*, II, 188-189; Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 119, II, 1168, 1274, 1922, 1997, 2034; el-Leknevî, *el-Fevâ'idu'l-Behîyye*, s.101-102; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-'Ârifin*, I, 464; Bağdatlı İsmail Paşa, *İdâhu'l-Meknûn*, I, 98.

⁷³ Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1767-1768; Brockelmann, *GAL.*, I, 294; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, VII, 215.

⁷⁴ es-Seâlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed en-Nisâbüri, *Yetîmetu'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, 1956, IV, 82.

⁷⁵ el-Bâharzî, *Dumyetu'l-Kasr*, II, 72.

16- *Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed en-Neseî*, Edîp ve şâir. Meşhur bir edîp olan Ebû Nasr'ın kendi kavmini metheden bir kasidesi de vardır. Bu kaside tavîl bahrindedir⁷⁶. Ölüm tarihi belli olmayıp, kaynaklarda hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi mevcut değildir.

17- *Ebû Nasr el-Hâlidî en-Neseî*, Şâir. Basît bahrinden şiirleri vardır⁷⁷. Kaynaklarda hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi mevcut olmayıp, ölüm tarihi de belli değildir.

18- *Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. el-Hasan b. Halef b. Şâhid en-Neseî*, Şâir. Tavîl bahrinden güzel şiirleri vardır⁷⁸. Ölüm tarihi belli olmayıp, kaynaklarda hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi de mevcut değildir.

SONUÇ

Kültür milletlerin hüviyeti anlamına gelir. Edebiyat ise kültürün aktarımını sağlayan çok önemli vasıttır. Bu birikimden yeterince yararlanabilmek için geçmişten günümüze gelen bilgi akışının zengin ve sağlıklı olması gerekir. Bu sebeple edebiyat tarihine malzeme teşkil eden bibliyografik ve biyografik malzemeye oldukça fazla ihtiyaç vardır.

Bu yazımızda Arap Diline hizmet etmiş, İslam kültürünün yerleşimini hızlandırmış miladi IX-XV. yüzyılda Buhara, Semerkand ve Neseî şehirlerinde, bir başka ifadeyle Maveraunnehir'de yetişmiş olan ve büyük çoğunluğu Türk asıllı alimlerin erişebildiğimiz kadarıyla hayatları ve eserleri hakkında bilgi verdik. Bunlar arasında İbn-i Sînâ, Ebu'l-Ezher el-Buhârî, el-Ceyhânî vb. ünlü alimler olduğu gibi daha önce sahayla ilgili yayımlanmış eserlerde veya çalışmalarda yer almayan pek çok alim de bulunmaktadır. Arap Dili ile ilgili çalışmalarına rastlayamadığımız meşhur hadis alimi el-Buhârî de bu bölgede yetişmiştir.

⁷⁶ el-Bâharzî, *aynı eser*, II, 83.

⁷⁷ el-Bâharzî, *aynı eser*, II, 83.

⁷⁸ el-Bâharzî, *aynı eser*, II, 72.

IX-XV. Yüzyıl Arasında Mâverâunnehir 'de Yetişen Bazı Arap Dili Alimleri

Bu araştırmamızda listesini vererek kendilerinden bahsetmeye çalıştığımız bu âlimler ve ilim dünyamıza kazandırmış oldukları eserlerin önemli bir kısmı, geniş çaplı araştırmalara konu olacak nitelikte olup, araştırmacıların ilgisini beklemektedir.